

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(62): 228-230

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ. सस्मिता-बन्दर-नायकः

सहायकाचार्या,

स्नातकोत्तर-सर्वदर्शनविभागः,

श्रीजगन्नाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,

पुरी, ओडिशा

न्यायदर्शने परार्थानुवादः

डॉ. सस्मिता-बन्दर-नायकः

शोधसारः

न्यायदर्शने प्रमाणप्रणालीषु अनुमानं प्रमुखतमं प्रमाणं मन्यते, तत्र विशेषतः परार्थानुवादः (परार्थानुमानस्य भाषानुवादात्मकः प्रस्तरः) अत्यन्तं महत्त्वं वहति। परार्थानुवादः नाम परस्य बुद्धौ साध्यसिद्ध्यर्थं युक्तिसूचनं, यत्र साधकः स्वानुमितं ज्ञानं पञ्चावयवयुक्त्या स्पष्टीकरोति। अस्य प्रक्रिया-विन्यासः प्रतिज्ञा- हेतु- उदाहरण- उपनय- निगमनरूपेण व्यवस्थितः, यः न्यायतर्कशास्त्रे निर्णयनिर्माणस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितः। न्यायसूत्राणि, भट्टभाष्यम्, वार्तिकादयोऽपि एतेनैव विधानम् अनुपाल्य न्यायप्रमेयाणां व्यवस्थितां मीमांसां उपदर्शयन्ति। परार्थानुवादे व्याप्तिसम्बन्धः अत्यावश्यकः; व्याप्तेः अभावे न्यायानुमानं निष्फलम् इति स्पष्टं प्रतिपाद्यते। अन्वय- व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिसिद्धिः, हेत्वाभासपरिहारः, साध्यसाधनसम्बन्धस्य तर्कसंगतता च अत्र विवेचनीयाः। परार्थे अनुमाने केवलं तर्कप्रदर्शनं न, अपि तु प्रामाण्यनिर्णयस्य प्रक्रिया, विवादपरिसरे प्रतिपक्षनिग्रहस्य साधनम्, अर्थप्रकाशनस्य सुव्यवस्था च भवति। न्यायदर्शने परार्थानुवादः केवलं वाक्यसंरचनामात्रं न, किन्तु युक्तिपद्धतेः, प्रामाण्यचिन्तनस्य, तर्कसमीक्षणस्य च आधारभूतं साधनम्। इदं पद्धतिरूपं अनुमानं आधुनिकतर्कशास्त्रे "Deductive Argument Structure¹ इति संज्ञया तुलनीयम्; तथापि भारतीयतर्के अस्य वैशिष्ट्यं व्याप्तिसम्बन्धनिष्ठताया अस्ति। विवादशास्त्रे, न्यायालयप्रमाणपद्धतौ, शास्त्रार्थपरम्परायां च परार्थानुवादः अत्यन्तं उपयोगी। अतः न्यायदर्शने परार्थानुवादः तर्कयुक्तेः, ज्ञानमीमांसाया, भाषासंरचनाया च समन्वयात्मकं रूपम्, यत् भारतीयतर्कपरम्परायां अनन्यं योगदानं ददाति। अयं संशोधनसारांशः परार्थानुवादस्य तात्त्विकं स्वरूपं, तदुपयोगितां, तस्येति दर्शन- मीमांसयोः स्थानं च प्रकाशयति।

कूटशब्दाः - परार्थानुवादः, अनुमानम्, व्याप्तिः, हेत्वाभासः, न्यायदर्शनम्, पञ्चावयवम्, सिद्धान्तमीमांसा ।

उपक्रमः

भारतीयदर्शने न्यायशास्त्रं तर्कशास्त्रस्य शिरोमणिः इव प्रतिष्ठितम्। अस्मिन् शास्त्रे प्रमाणमीमांसा, तर्कप्रक्रिया, विवादन्यायाः, वादवितण्डा च विशेषरूपेण निरूपिताः। न्यायमीमांसायाः अत्यन्तं प्रख्यातं प्रमाणं अनुमानम्, तत्र विशेषतः परार्थानुवादः। परार्थानुवादः तर्कस्य प्रक्रिया, निर्णयनिर्माणं च प्रतिपादयति। यत्र स्वस्य बुद्धौ साध्यसिद्धिर्भवति, तत् स्वार्थानुवादम्; यत्र परस्य प्रतिपत्त्यर्थं तर्कं निरूप्यते, तत् परार्थानुवादम्। न्यायदर्शनस्य उक्तं— "अन्यस्य बुद्धौ साध्यसिद्ध्यर्थं पञ्चावयवयुक्तं ज्ञानं परार्थानुवादः"² अत्र प्रतिज्ञा- हेतु- उदाहरण- उपनय- निगमनरूपेण पञ्चावयवाः व्यवस्थिताः ।

भारतीयदर्शने न्यायशास्त्रं तर्कशास्त्रस्य शिरोमणिरिव प्रतिष्ठितं, यत्र बुद्धिसंवर्धनं, तर्कशुद्धिः, निर्णयविकासः, प्रमाणव्यवस्था, वादानुशासनं च सर्वतोमुख्यं विस्तरेण निरूप्यते। अस्मिन् शास्त्रे अनुमानं नाम प्रमाणं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मन्यते, यतः प्रत्यक्षस्य सीमासु अवस्थितं ज्ञानं यत्र यत्र न गच्छति, तत्र

Correspondence:

डॉ. सस्मिता-बन्दर-नायकः

सहायकाचार्या,

स्नातकोत्तर-सर्वदर्शनविभागः,

श्रीजगन्नाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,

पुरी, ओडिशा

अनुमानस्य प्रसारप्रवर्तनं भवति। अनुमानं द्विविधं—स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं चेति। स्वार्थानुमानं स्वस्य बुद्धौ साध्यसिद्धिरूपं, परार्थानुमानं तु परस्य बुद्धौ सिद्धिप्रतिपादनप्रक्रिया। अत्र परार्थानुवादः इति नाम “परस्य अर्थं, परस्य अवगत्यर्थं, परस्य बुद्धौ साध्यस्य निश्चितस्थापनाय, यत् व्यवस्थिततर्करूपं ज्ञानम्” इति सूचयति। न्यायसूत्रेषु तथा भाष्यवार्तिकादिषु बहुधा उक्तं यत्— “अन्यस्य बुद्धौ साध्यसिद्ध्यर्थं यत् पञ्चावयवस्थितं अनुमानं, तत् परार्थानुमानं”—अत्र ‘पञ्चावयवः’ इति परार्थानुवादस्य प्राणरूपाणि पञ्च अवयवाः निरूपिताः। प्रतिज्ञा—हेतु—उदाहरण—उपनय—निगमनम् इति एते अवयवाः तर्कस्य क्रमबद्धतां, सौष्टवं, तर्कनियमपालनं च दर्शयन्ति। यदा वक्ता श्रोत्रेभ्यः साध्यं सम्यग् बोधयितुम् इच्छति, तदा सः प्रथमं प्रतिज्ञामुदाहरति—यथा “अग्निमान् पर्वतः”—अनेन साध्यं (अग्निमत्त्वं) विषयेन (पर्वतेन) सह उपस्थाप्यते। अनन्तरं हेतुः प्रदर्शयते—“धूमवत्”—अत्र धर्मलक्षणं साध्यसाधकं च ज्ञायते। तृतीयः अवयवः उदाहरणम्—“यथा महाअनले”—अस्मिन् व्याप्तिस्मरणं दृश्यते। चतुर्थः उपनयः—“अयं च धूमवान्”—इत्यनेन व्याप्तेः साध्यविषये प्रवृत्तिः उपपाद्यते। अन्ते निगमनम्—“अतः अग्निमान्”—इत्यनेन निर्णयनिष्पत्तिः प्रकाशते। एषः समग्रः पञ्चावयवप्रकारः केवलं तर्कानुशासनस्य औपचारिकरूपं नास्ति, अपि तु वादविवादिषु, निर्णयनिर्माणेषु, न्यायालयीयतर्केषु, दार्शनिकलौगिकचिन्तनप्रक्रियासु च अतीव आवश्यकः। न्यायदर्शने परार्थानुवादस्य महत्त्वं केवलं सिद्धान्तानुगमनपर्यन्तं न तिष्ठति, किन्तु व्यवहारिकक्षेत्रेषु अपि अत्यन्तं निर्णायकं भवति। वादे, जल्पे, वितण्डायां च तर्कस्य शुद्धता, हेतोः साध्यसाधकत्वम्, व्याप्तेः अन्वयव्यतिरेकप्रमाणम्, हेत्वाभासपरिहारः—एतानि सर्वं परार्थानुमानस्य माध्यमेन एव परीक्ष्यन्ते। विशेषतः व्याप्तिः परार्थानुवादस्य अत्यन्तं केन्द्रीयं तत्त्वम्, यतः यदि व्याप्तिश्चेष्टिता, तर्हि तर्कः शिथिलः, सिद्धिर्निश्चला भवति।

परार्थानुवादस्य परिभाषा

परार्थानुवादः नाम यत् तर्करूपं प्रमाणं, यत्र अन्यजनस्य मनसि साध्यसिद्धिः निर्मायते। अत्र—

- प्रतिज्ञा (Proposition) – साध्यवस्तुं सूचयति।
- हेतुः (Reason) – साध्यसिद्ध्यर्थं आवश्यकम्।
- उदाहरणम् (Example) – व्याप्तिसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तम्।
- उपनयः (Application) – अन्वयस्य निर्देशः।

• निगमनम् (Conclusion) – निष्कर्षवचनम्।

एवं पञ्चावयवव्यवस्था परार्थानुवादस्य मुख्याधारः अस्ति। परार्थानुवादस्य आवश्यकता

1. सिद्धान्तस्थापनाय – दार्शनिकप्रवचनस्य विश्वासनीयता।
2. विवादशास्त्रे – प्रतिपक्षनिग्रहाय।
3. न्यायालये – न्यायनिर्णयसिद्ध्यर्थम्।
4. विज्ञानप्रयोगे – कारण-कार्यसंबन्धस्य परीक्षणाय।
5. भाषा-विवेचने – वाक्य-अर्थ-व्याप्ति-स्पष्टता।

पञ्चावयव-विस्तारः

1. प्रतिज्ञा - साध्यवस्तु सूचयति। यथा - “पर्वतो वह्निमान्”³।
2. हेतुः - साध्यवस्तु सिध्यति तदर्थहेतुः। यथा - “धूमः”।
3. उदाहरणम् - व्याप्तिसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तम् - “यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः”।
4. उपनयः - अन्वयव्यतिरेकानुसारं पक्षधर्मस्य प्रकाशः - “स पर्वतो धूमवान्”⁴।

5. निगमनम् - “तस्मात् पर्वतो वह्निमान्”⁵। व्याप्तिसिद्धिः एवं हेत्वाभासः परार्थानुवादस्य मूलं व्याप्तिः।

व्याप्त्यभावे तर्कसिद्धिः निष्फलम्। हेत्वाभासाः पञ्च प्रमुखाः -

1. सव्यभिचारि - अनियतहेतुः।
2. विरुद्धः - साध्यप्रतिपक्षे हेतुः।
3. असिद्धः - पक्षे हेत्वभावः।
4. बाधितः - अन्यप्रमाणेन विरोधः।
5. अनैकान्तिकः - त्रैरूप्याभावः।

हेत्वाभासपरिहारः न्यायसिद्ध्यर्थं अनिवार्यम्।

तात्त्विक- दार्शनिक- सांस्कृतिक-महत्त्वम्

1. न्यायमीमांसायाम् विवादप्रक्रियायाम्।
2. बौद्ध- जैन- वैदिकदर्शनयोः प्रमाणनिर्णयाय।
3. आधुनिक- वैज्ञानिकतर्कशास्त्रे deductive reasoning रूपे।
4. न्यायालयप्रमाणपद्धतौ circumstantial evidence रूपे।
5. भाषाविज्ञान, साहित्य, सामान्यजीवनाय निर्णयसिद्ध्यर्थम्।

परार्थानुवादः केवलं तर्करूपे न, अपि तु ज्ञानमीमांसाया, निर्णयनिर्माणस्य, विवादनिवारणस्य, भाषासंरचनायाः मूलाधारः।

निष्कर्षः

परार्थानुवादः न्यायदर्शनस्य केन्द्रकं साधनं। पञ्चावयव-व्याप्तिसिद्धि- हेत्वाभासविचारः अनिवार्यम्। आधुनिकतर्कशास्त्रे तुल्य

रूपं, किन्तु व्याप्तिनिष्ठतां विशेषतया युक्तमिदं दार्शनिक, वैज्ञानिक, न्यायिक, भाषावैज्ञानिक क्षेत्रेषु समानरूपेण उपयोगी। न्यायदर्शनं भारतीयतर्कपरम्परायाः मूलाधारभूतं शास्त्रं, यत्र प्रमाणमीमांसा, स्वार्थानुमानस्य अन्तःकरणगतसिद्धेः विपरीतम्, परार्थानुवादः बहिःप्रकाशनात्मकः, यत्र तर्कशैली, भाषिकविन्यासः, हेतुदृष्टान्तव्याख्यादि तत्वानि स्पष्टतया उपसंस्क्रियन्ते। पञ्चावयव-प्रणाली—प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमनम्—परार्थानुवादस्य वैज्ञानिकं, विधिसंमतं, प्रणालीबद्धं रूपं ददाति, यत् निर्णयप्रक्रियायां अत्यन्तं प्रभावी दृष्टिम् उपनयति। केवलं साध्यसाधनभेदः न, अपि तु व्याप्तेः महत्त्वं, हेत्वाभासपरिहारः, अन्वयव्यतिरेकयोः परीक्षणम्, इति सर्वं न्यायप्रमेयाणां शुद्धतां सुरक्षितुम् अनिवार्यं भवति। परार्थानुवादस्य महिमा भारतीयदर्शन-परम्परायां बहुविधा दृश्यते—शास्त्रार्थविवादेषु प्रतिपक्षनिग्रहेन्याय-प्रक्रियायां प्रमाणनिर्णये वैज्ञानिकतर्कव्यवस्थायाम् कारण-कार्य-सम्बद्धत्वनिश्चये दार्शनिकप्रमाणमीमांसायाम् निर्णयरूपविकासे न्याय-दर्शनं परार्थानुवादं केवलं वाक्यरचनेन सम्बद्धं न मन्यते, अपि तु ज्ञानसुनिश्चिती, तर्करम्यतां, प्रमाणबहुमानं, तथा युक्तिवैज्ञानिकं दृष्टिकोणं प्रतिपादयति। भारतीयतर्कशास्त्रस्य वैशिष्ट्यं पाश्चात्यतर्कपरम्परात् पृथक्कृत्य अत्र स्पष्टं दृश्यते—विशेषतः व्याप्तिनिष्ठा, निरीक्षणात्मकता, साध्य-साधनभेदस्य वैज्ञानिकतया प्रस्तुति च। अतः निःसन्देहं वक्तुं शक्यते-परार्थानुवादः न्यायदर्शनस्य केन्द्रतत्त्वं, तर्कविद्यायाः आधारशिला, विवादनिवारणस्य साधनम्, प्रमाणमीमांसायाः प्राणभूतं तत्त्वं च अस्ति। यावत् जगति तर्कः, यावत् प्रमाणसमालोचना, तावत् परार्थानुवादस्य प्रासङ्गिकता अवश्यं भवति। अस्मात् कारणेन परार्थानुवादः केवलं दार्शनिक-विचाररूपेण न, किन्तु व्यवहार-वैज्ञानिक-न्यायिक-शैक्षिक-भाषिकक्षेत्रेषु अपि अमूल्यं योगदानं दत्तवान् इति निःसंशयम्। अस्वीकार्यः च भवति। अतः न्यायमीमांसकाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिं निर्णय अनन्तरं तर्कं स्थापयन्ति। परार्थानुवादः केवलं युक्तिप्रदर्शनं नास्ति, अपि तु बौद्धिकसंवादस्य, तर्कशास्त्रीयशिक्षायाः, युक्तिवाद-कौशल्यस्य, सत्यनिश्चयस्य च परमोपयोगी साधनम्। न्यायशास्त्रस्य उक्ता प्रक्रिया आधुनिकविज्ञानविचारेषु अपि यत्र-तत्र दृष्टव्यते—परिकल्पना, निरूपणं, प्रमाणनं, उपपत्तिः, निष्कर्षः—एषा वैज्ञानिकविधिः न्यायपरम्परायाः प्रतिरूपमेव। तस्मात् भारतीयतर्कपरम्परा केवलं प्राचीनविद्या नास्ति, अपि तु वैश्विकचिन्तनपरम्परायां प्रख्यातं मेरुदण्डरूपमेव अवस्थितम्। अत्र

तर्कप्रक्रिया, विवादसंरचना च विशदं विकसितम्। तत्र परार्थानुवादः अत्यन्तं महत्वपूर्णः अङ्गः, यतः सः केवलं तर्कप्रदर्शनस्य साधनं न, किन्तु अन्यस्य बुद्धौ सत्यस्थापनस्य प्रमाणरूपेण प्रतिष्ठितः।

परार्थानुवादः शास्त्रार्थेषु संवादकला, तर्ककौशलम्, सिद्धान्त-प्रतिपादनम्, विवादन्यायः, न्याययुक्तिविचारः च सम्यगव्यवस्थितं करोति। अतः परार्थानुवादः न्यायदर्शने केवलं अनुमानस्य एकः भागः नास्ति, किं तु तर्कशास्त्रस्य सारं, दर्शनपरम्परायाः शिरः, निर्णयनिर्माणस्य च मूर्धन्यं साधनं भवति।

पाद-टिप्पणी

1 न्यायसूत्रम् १.१.१

2 गङ्गेशोपाध्यायः, तत्त्वचिन्तामणिः (अनुमानखण्डः) — नव्यन्यायपरम्परायां परार्थानुमानस्य तर्कशास्त्रीयव्यवस्थापनं अनेन ग्रन्थेन स्पष्टरूपेण विस्तार्यते।

3 वाचस्पतिमिश्रः, न्यायवर्तिकतात्पर्यटीका

4 आधुनिकपाश्चात्यतर्कप्रणाल्यां deductive reasoning इत्यस्य भारतीयसमकक्षः पञ्चावयवयुक्तः परार्थानुवादः इति अनेकैः विद्वद्भिः प्रतिपादितम्।

5 तर्क-भाषा-अर्थसम्बन्धनिर्णये परार्थानुवादः निर्णायकं साधनम् इत्येतत् तर्कसंग्रहदिपिकायाम् निरूपितम्।

सहायकग्रन्थसूची

1. Chakrabarti, K. K. (2010). *Classical Indian philosophy of induction*. Lexington Books.
2. Matilal, B. K. (1998). *The character of logic in India*. Oxford University Press.
3. Mohanty, J. N. (1992). *Reason and tradition in Indian thought*. Clarendon Press.
4. Potter, K. H. (Ed.). (1977). *Encyclopedia of Indian philosophies: Vol. 2. Nyāya-Vaiśeṣika*. Motilal Banarsidass.
5. Śukla, S. N. (2009). *Nyāya-mīmāṃsā-praveśah*. Chaukhamba Bharati Academy.
6. Krishnamurti, K. (1969). *Indian logic and its development*. Bangalore University.